

Ja utzilaj k'asalemaal chi ruuwach uleew k'o wi'

Tz'ijb'aneel
Diego Chávez Culán
B'anol achib'al
Mauricio Xulú Sincal

Universidad
Rafael Landívar
Tradición Jesuita en Guatemala

Ejemplar de archivo

Ja utzilaj k'asalemaal chi ruuwach uleew k'o wi'

Tz'ijb'aneel
Diego Chávez Culán
B'anol achib'al
Mauricio Xulú Sincal

La elaboración e impresión del presente libro fue posible gracias al apoyo financiero del Fondo de Desarrollo Indígena Guatemalteco -FODIGUA-.

Molib'al tziiij/Colección:	Ruwujal tijooneem/Materiales Educativos, No. 202
Rucholajiiil/Serie:	Tz'utujiil, No. 6
Rumokib'aliil/Área:	Solooj nuk'uuj rixiin k'asanib'aliil/Ciencias Naturales, No. 1
Mokib'aliil/Directora de la colección:	Lucía Verdugo de Lima
Tz'ijb'aneel/Autor:	Diego Chávez Culán
B'anol achib'al/Ilustrador:	Mauricio Xulú Sincal
Nuk'ul rujikaal/Diagramador:	Carlos R. Figueroa
Nuk'ul tziiij/Revisor:	Ajpub' Pablo García

Lic. Gonzalo de Villa, sj
Rector
Licda. Guillermina Herrera Peña
Vicerrectora General
Dr. René Poitevin
Vicerrector Académico
Dr. Hugo Beteta
Vicerrector Administrativo
Lic. Luis Quan
Secretario General

Rucholib' aliil

Ookeem	5
Jachinaq k'o chi ruuwach uleew	7
Ja ya' jaari' k'asalemaal	8
Ja tz'iil nch'aqix pa ya'	9
Jun aachi neruyuq'uuj ruwajkaax	10
K'astaneem rixiin ma' si'saay	11
Ja ya' koochooch je'e chikopaa'	12
Ma tiqaporooj ta q'ayiis	13
Lawalo' toq chuw q'ayiis nporoxi	14
Q'ayiis ch'aqiin pa b'eey	15
Qach'ajch'ojirisaaj ja qatinaamit	16
Tijob'al jaay	17
Ma tachooy ta tz'ooq (ch'upup)	18
Pa roo' iik' (mayo) nke'elax jee' ch'uu'	19
Aq'oom rixiin tijko'm	20
Toq majuun jab'	21
Ee kojol ch'ijch' jukuu'	22
Ja chikopaa' majuun koochooch	23
Ja chee' nuuya' ruxulaa' juuyu'	24
Ch'ijch' ajrab'al winaq (automóviles)	25
Ja chi paam juunaa' opoon rixiin 2,020	26
Ja chikopaa' nkeeto' ja ri aachi	27
Nim ruchojq'aaq' ja saq'iij	28
Ichaaj	29
Ch'uu' netajiini nkeek'is pa ya'	30
Ma tiqak'atanerisaaj ta ja ruuwach uleew	31
B'oxooj q'aaq'	32
Ak'alaa' qatika' je'e chee'	33
Qaatee' ruuwach uleew	34
Ak'alaa' kegachajij ja taq tz'ikin	35
Ja taa'	36
Ja ti ixpeq	37
Ja k'uch	38
Jaawa' xkojtaqiiij chi riij ja k'atziineel chi qaab'an chi re ja ruuwach uleew	39

Ookeem

Ronojeel jaa' k'ola chi ruuwach uleew jaari' neqaatzu' rumaal k'aari' qas qaloq'oq'ooj ma tiqatz'ila' ta.

Ja ngaab'an chi re jaari' utz ruchajixiik utz rukojiik, jaari qas nk'atziini chi paam qatinamiit chaqajaa' pa qoochooch k'in chi paam qak'asalemaal.

Rajawaxiik k'o chi ngajosq'iij ja ya' tuluqaj pa qaawi' chi qixiin qonojeel.

Qas maltiyoox chi re Ajaaw rumaal chi k'iy ruuwach achinaq ruya'oon rusipaam chi qe. Rumaal k'aari tiqaj pa qaawi' oq ruwinaqiil tinaamit Tz'olaj Ya'. Ma tiqach'aqiij ta q'ayiis pa ya' qok'uxula'n chi riij qaayaa', ma tiqatz'ila' ta rumaal chi majuun ngaawiil chik ta jun ruk'axeel jawa' nimaya'.

Kaamiik keqato'oo', owi qaab'ana' jun kuk'iin qach'alaal je'e.

K'o k'a chaqajaa' b'iin kaan na' chi qe chi ma tiqamesetaj ta je'e rutijkiik chee' rixiin k'iche'laaj k'olib'al k'asalemaal rixiin ruxulaa' juuyu' taq'aaaj.

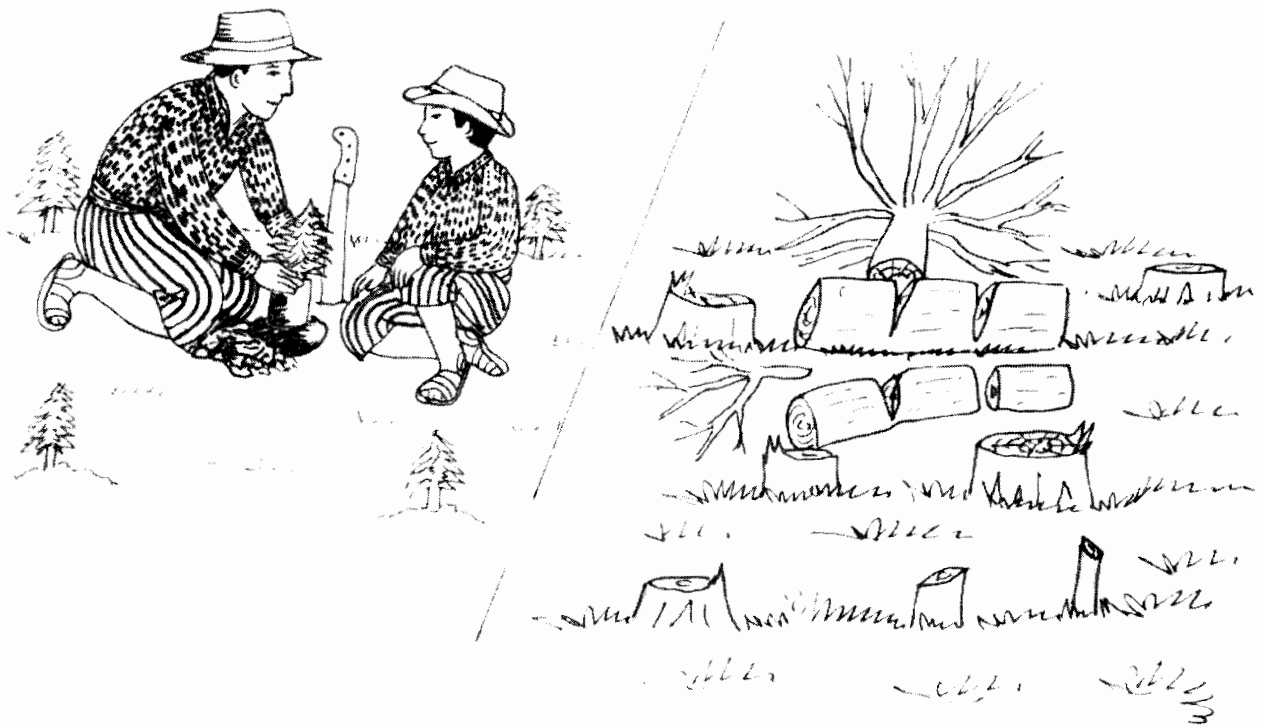
Jachinaq k'o chi ruuwach uleew

iAaaa! poqonib'al ruuwach ja chee' nchooyi'.

¿Naq chi re nchooyi je'e chee'?

Juujunal chee' nchooyi k'o chi naatik lajuuj ruk'axeel.

Rumaal chi ja toq k'o k'iy taq chee' jaari' ja taq koochooch ja taq chikopaa'.

Ja ya' jaari' k'asalemaal

iAAYALEEEY! Ma tatixixiij ta, ma tatz'ijla' ta jaa' ya'.

Jaa' ya' jaari' k'olib'al rixiin k'asalemaal.

Qas q'axinaq nk'atziin chi paam kik'asalemaal qaluk'uwaal.

Ja tz'iil nch'aqix pa ya'

iXxxxit, xxxit! ¿Naq chi re' nach'aqij tz'iil pa ya'?

Ma utz ta, naab'an keeri', lawalo' natz'ijla' qaaya'.

Jaala' ya' tijik riij ruuwach qixiin qonojeel.

Jun aachi neruyuq'uuj ruwajkaax

Jun ri'laj aachi nuub'iij chi re ma XEEP, chi ma utz ta neeqaj ruwajkaax pa ya'.

Rumaal chi ja wajkaax nech'uke' kaan pa ya', k'in tz'iil ruuwach ya' nkeeb'an.

Qab'ana' k'a jun utziil qaloq'ooj qaayaa', utz qab'ana' chi re rukojiik.

K'astaneem rixiin ma' si'saay

Ma' si'saay nuk'axaaj naq nb'anataj chi paam ja tinaamit.

Jumeej xuk'axaaj xk'ajt k'iche'laaj, kumaal winaqii'.

Toq xpet ma' Si'saay xuub'iij chi ke konojeel winaqii'.

Chi tiqachupu' ja q'aaq', rumaal chi rajawaxiik chi nqaloq'oq'ooj ja k'iche'laaj.

Ja ya' koochooch je'e chikopaa'

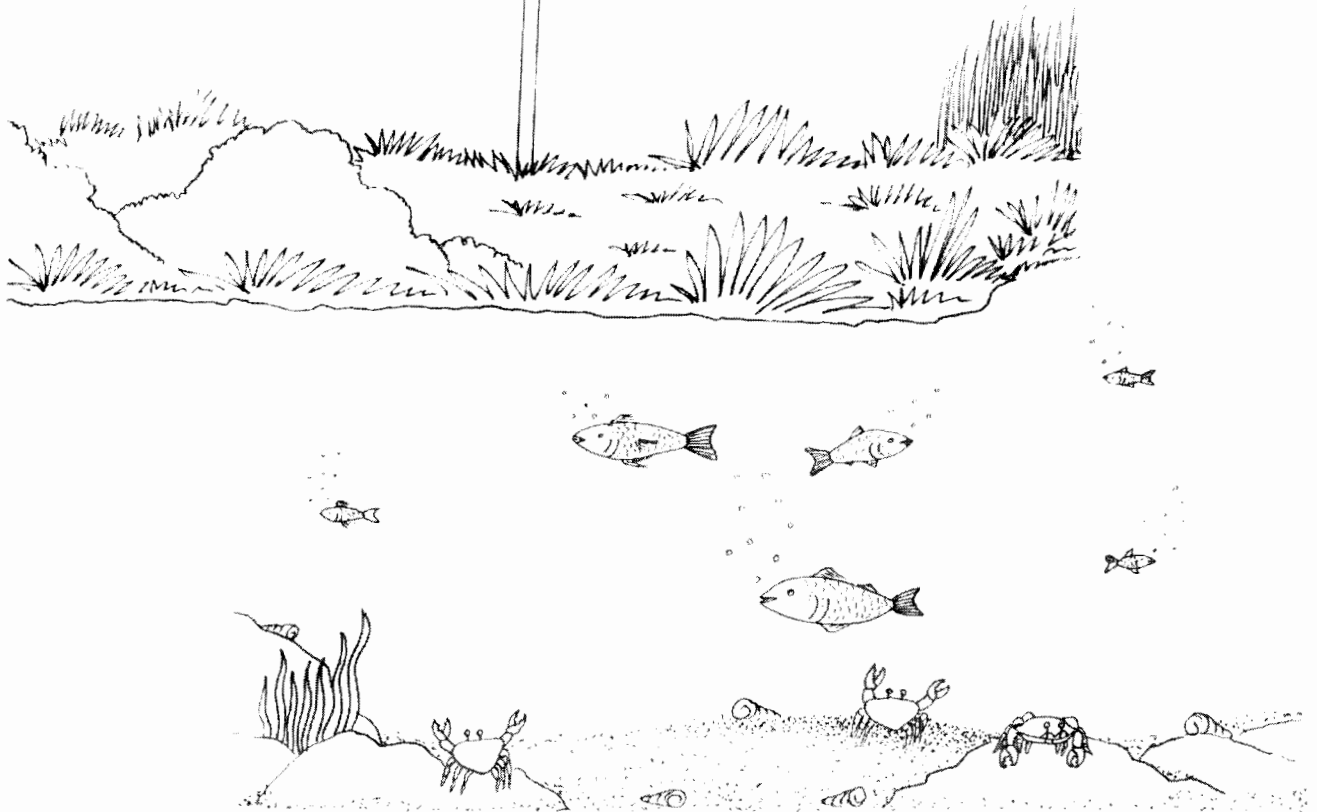
Ja ya' koochooch ee k'iiy chikopaa', tap, t'oot', ch'uu' chaqaa' oqooq.

Qas qaloq'ooj ja ya' ronojeel meej, ma tiqatz'ijla' ta chi re itzeel q'ayiis.

Ee chuwilaj taq chikopaa'.

Ma ta ch'aqij
ta q'ayiis pa
ya'

Chiqaa' qas qato'oo' qii'
chi rub'ixiik chi ke
konojeel winaqii'
ne'ulk'astan pa
qatinaamit.

Ma tiqaporooj ta q'ayiis

iAa Luch, aa Luch! ¿Naq chi re naporooj q'ayiis?

Ixix winaqii' utz qab'ana' chi re achinaq k'o chi ruuwach uleew.

Qab'ana' utz chi re q'aayiis.

Q'ayiis utz tamaqu' chi paam uleew jaari' nuuya' ruchojq'aq' tijko'm.

Lawalo' toq chuw q'ayiis nporoxi

iTaa', taa'! ¿Naq chi re naporooj q'ayiis?

Ja q'ayiis, utz naamuq.

Ma taporooj ta, lawalo' ja sib' xa nutz'ijla' ruxulaa' juuyu'.

Nuuya' lawalo' yab'iil pa qab'aqiil.

Ma utz ta

utz

Q'ayiis ch'aqiin pa b'eey

iXxxit, xxxxit! ¿Naq chi re nach'aqiiij q'ayiis pa b'eey?

Ja nach'aqiiij q'ayiis pa b'eey nuuya nimaq yab'ilaal.

Pa tinaamit chaqajaa' chi paam awoochooch.

Rumaal k'aari' rajawaxiik k'o chi ngakanooj ruk'olib'aal.

Qach'ajch'ojirisaaj ja qatinaamit

Qamolo' ja q'ayiis k'o pa taq b'eey.

Qaab'iiij chi ke ja ri ee k'amol taq b'eey.

Qak'ama' eel jun ti k'olob'al ja b'aar nqaaya' wi'.

Ja toq k'o jun tinaamit ch'ajch'oj.

K'o k'asalemaal ch'ajch'oj.

Tijob'al jaay

K'atziineel chi nqaab'iij chi ke ja taq qachib'iil.

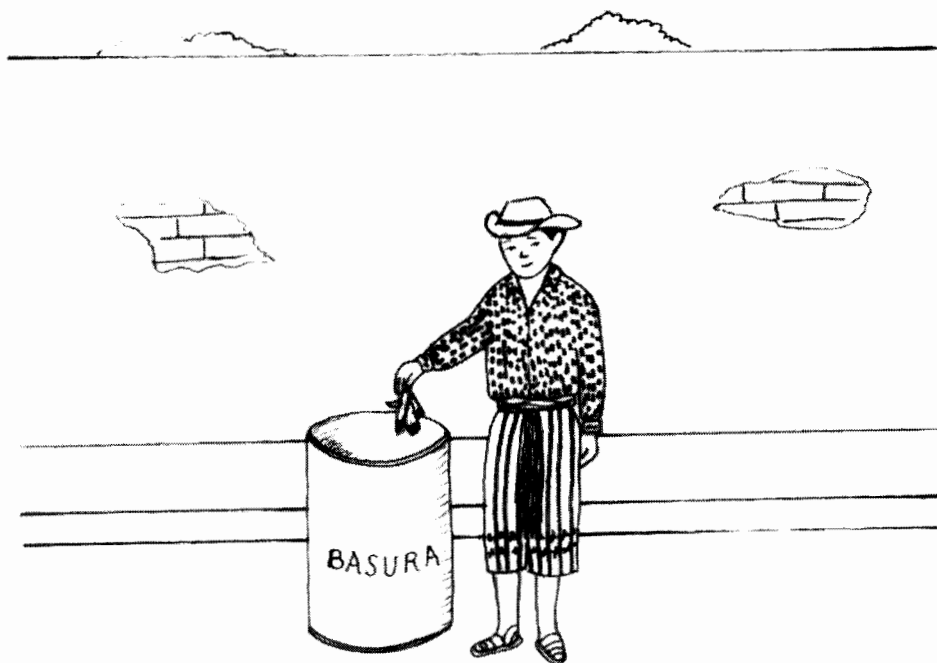
K'o chi nqaajach ruk'olib'aal ja q'ayiis ma jun ta tiqamuliiij wi'.

Qakanooj ruk'olib'aal ja q'ayiis ja naq'ayi.

Qakanooj ruk'olib'aal ruuchii' taq ch'ijch' k'in chaay.

Jun qaayaa' wi' ja q'ayiis ja b'anol itzeel.

Keewa' nqaab'an nqaato' chaqajaa' ja ruuwach uleew.

Ma tachooy ta tz'ooq (ch'upup)

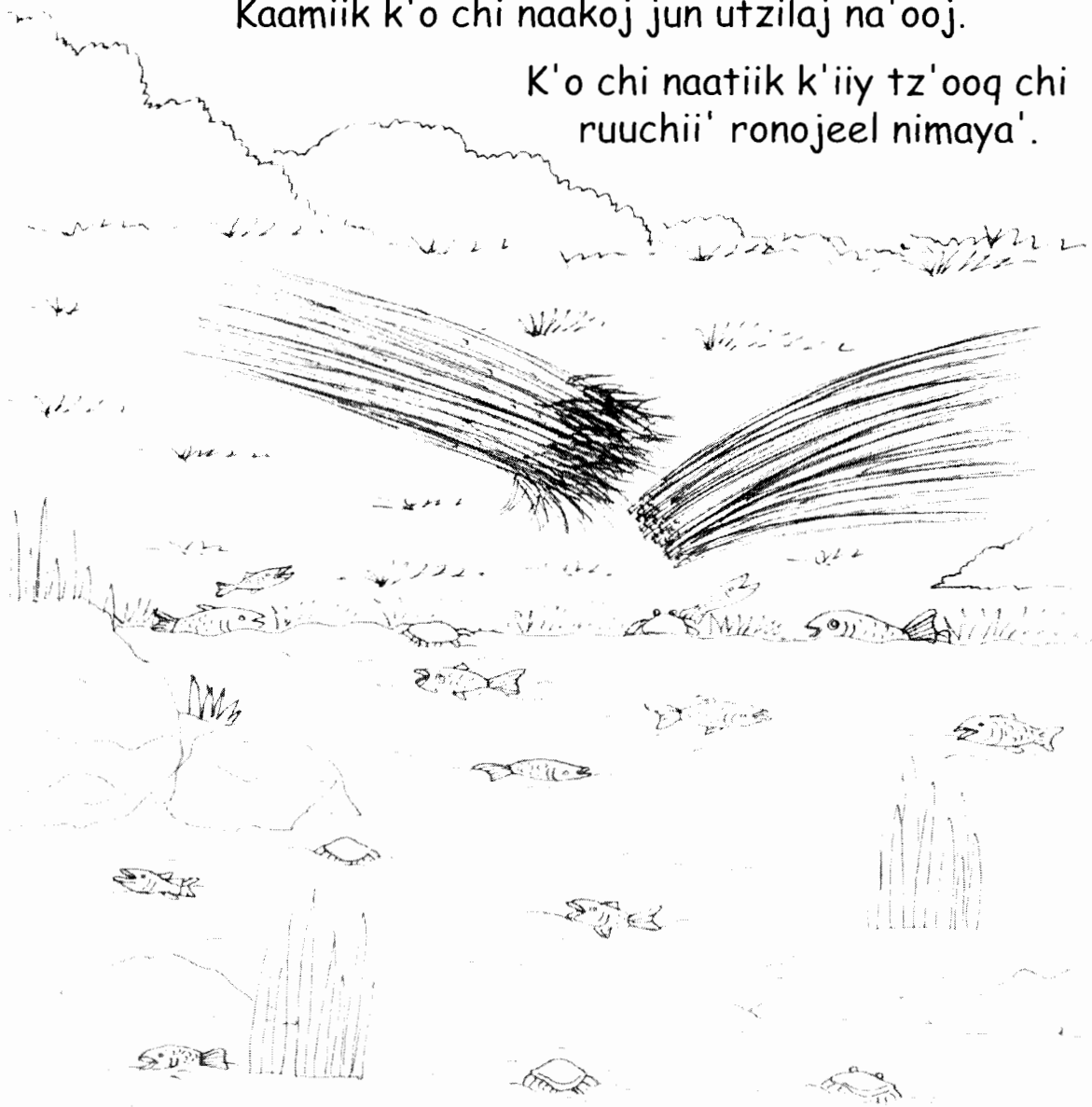
B'aaaa! iJeeee! xaachoy taq je'e tz'ooq.

Jaala' tz'ooq koochooch oqooq, t'oot', tap, ch'uu'.

¿Naq k'a rumajk xaab'an keela' chi re?

Kaamiik k'o chi naakoj jun utzilaj na'ooj.

K'o chi naatiik k'iiy tz'ooq chi
ruuchii' ronojeel nimaya'.

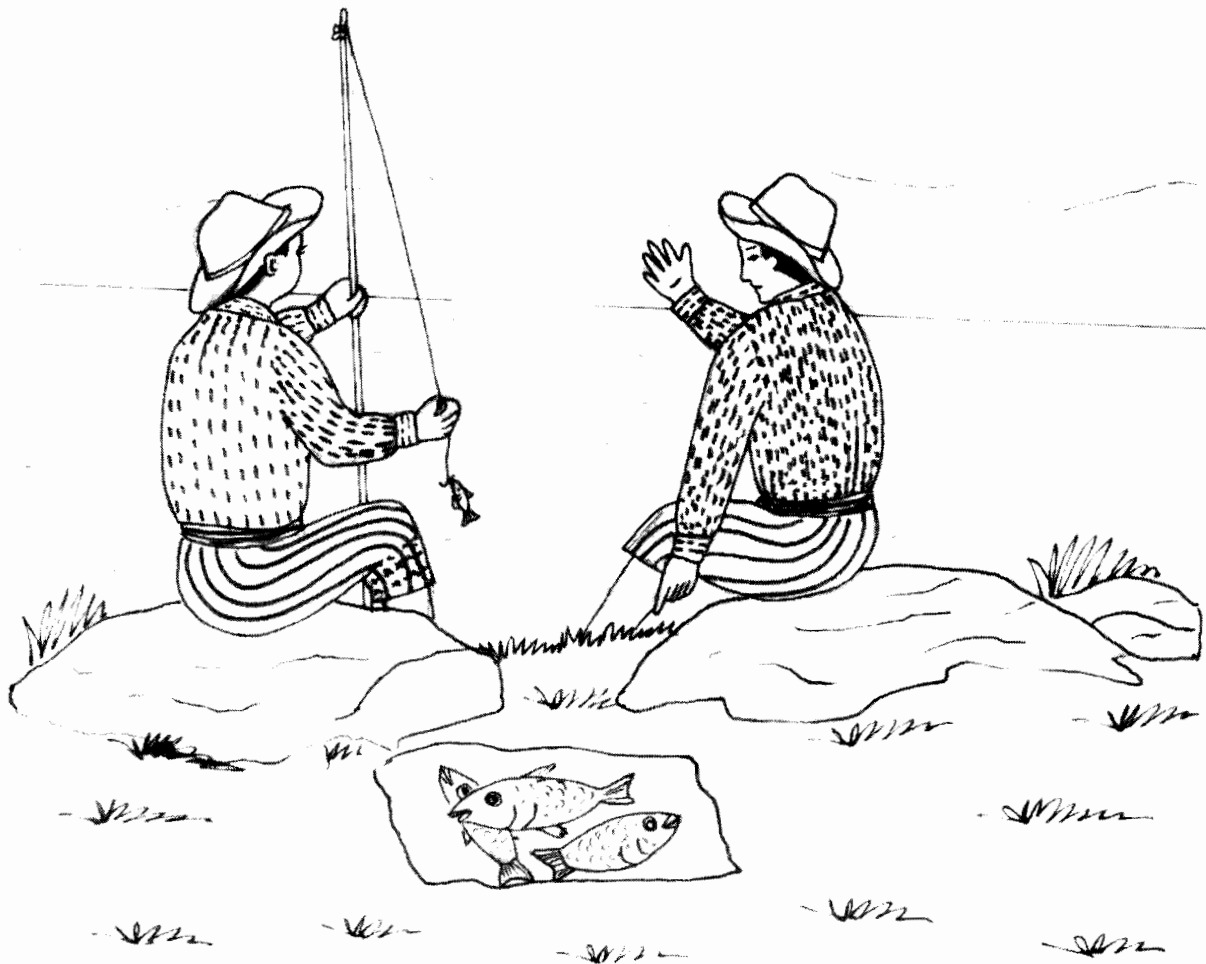
Pa roo' iik' (mayo) nke'elax jee' ch'uu'

iAk'aal, ak'aal kaamiik ch'a'ooj riiij naachap jee' ch'uu'.

Jaawa' iik' nke'elax jee' ch'uu', tap, chaqajaa' oqooq.

Rumaal ma utz ta nke'achap jawari' iik'.

K'a pa waqii' wuquu' iik' rixiin juunaa' utz chik ne'aachap.

Aq'oom rixiin tijko'm

Ronojeel je'e aq'omib'al rixiin tijko'm,
nutz'ijla' ruxila' juuyu' k'in nuub'an itzeel chi re jaa' winaq.
Nuuya' itzel taq yob'ilaal k'in kamikaal,
Rumaal k'aari' k'o chi ma nukusax ta k'iy chi riij tijko'm.
K'in ma utz ta nach'aqiij ruk'olib'al chi rupaam uleew, nuuya'
kamikaal.

Toq majuun jab'

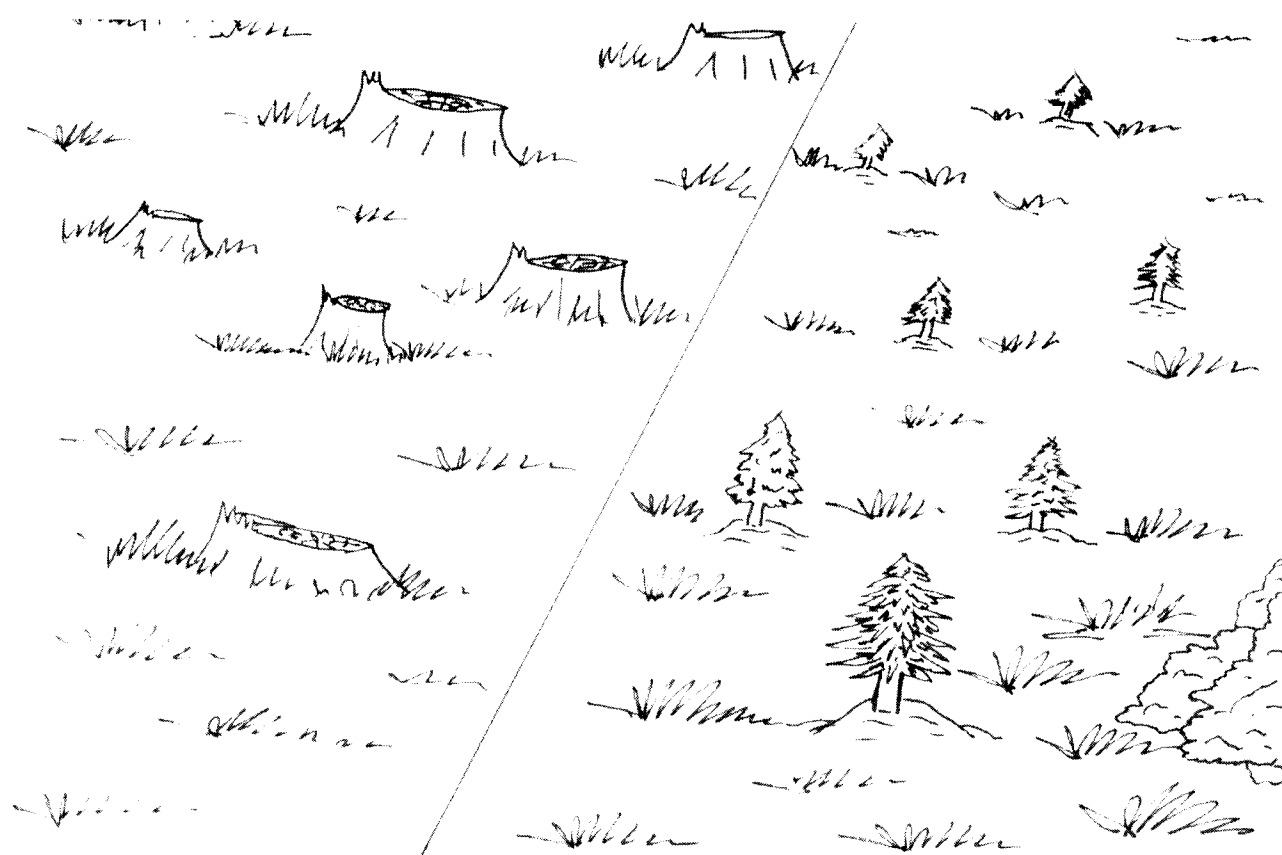
¿Naq rumajk majuun jab'?

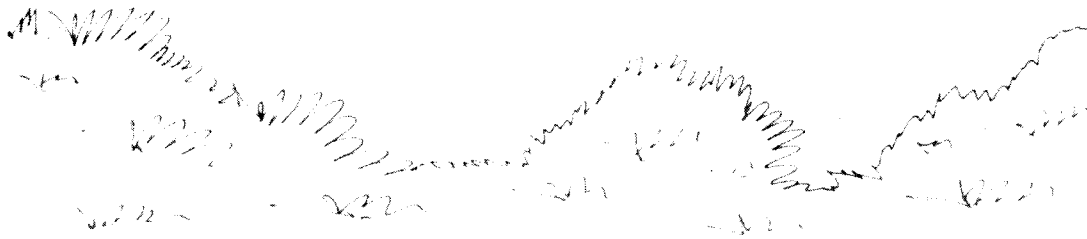
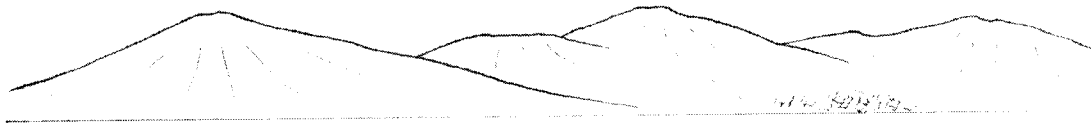
Rumajk chi pa taq juuyu' taq'aaj majuun sib'alaj taq chee' chi ruuwach, rumajk k'aari' nim ruchojq'aaq' saq'iij.

Ja toq wi k'o sib'alaj chee', k'o qaajaab'.

K'atziineel chi qe chi nqaatik k'iy chee' pa qachenooj.

Utz k'a k'o qaayaa' k'in k'o qaajaab'.

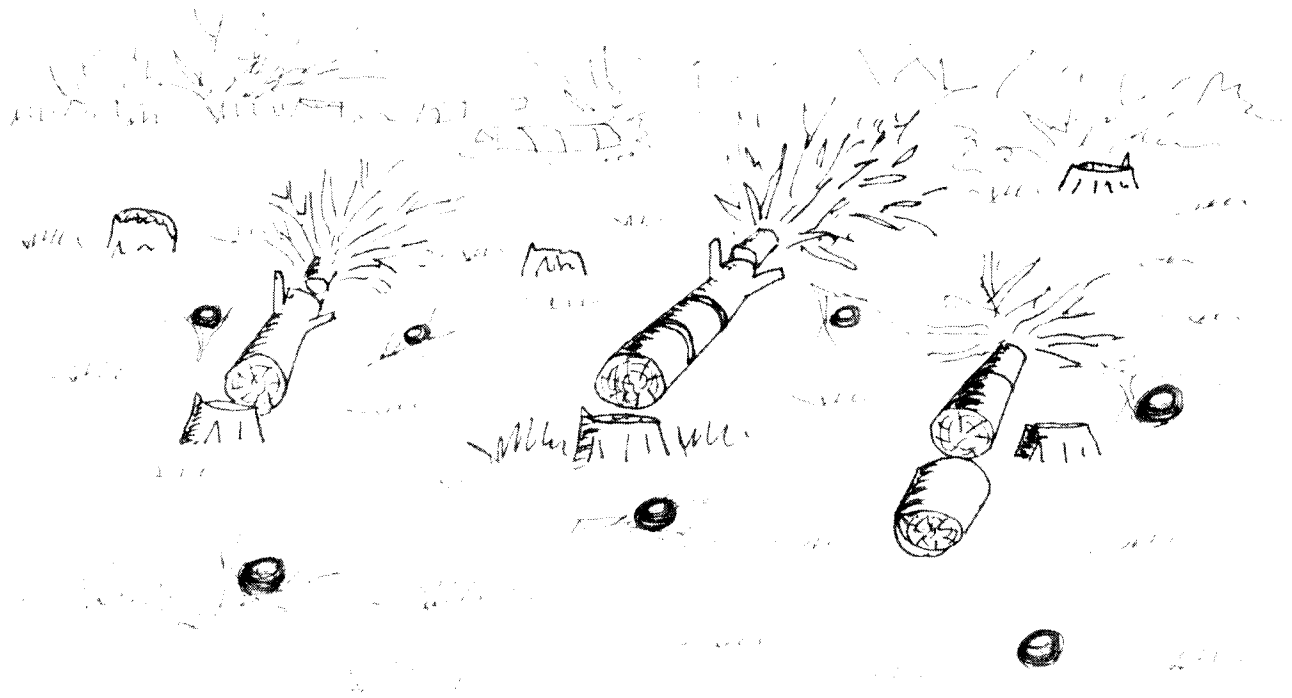

Ee kojol ch'ijch' jukuu'

Qakusaaj qachojq'aaq' chi rub'ixiik chi ruto'iik ja nimaya'.

Rumajk chi ee k'iy rajawaal ch'ijch' jukuu' nkeetix q'aa ruya'aal ch'ijch' (dissel, aceite, y gasolina), chi paam qaayaa'. Jaari' k'o kamikaal ruk'amoon to chi qe ojoj k'in chi ke ja taq chikopaa' ja ri ee k'o chi paam ja qaayaa'.

Ja chikopaa' majuun koochooch

iAaaaa! i K'ayeew! Chi ke ja chikopaa' toq ma k'o ta koochooch.

Ja taq koochooch ja taq chikopaa', jaari' ja pa taq ruuwi' chee'.

Rumaal k'aari' katziineel chi k'o taq chee'.

K'in k'atziineel chi ee k'o taq chikopaa'.

Ja wi ma k'o ta chee' ma ee k'o ta chikopaa'.

Ja chee' nuuya' ruxulaa' juuyu'

¿Naq nuuya' ja chee' chi qe?

Ja chee' nuuya' utzilaj ruxulaa' juuyu', nuuya' muniil, muuj, sii', chaqaa' tz'alam.

Rumaal k'aari' ma tiqatz'ijla' ta ja k'iche'laaj, utz qab'ana' chi re.

Ch'ijch' ajrab'al winaq (automóviles)

Qas ki'iil toq jiik ruxulaa' juuyu' najiq'aaj.

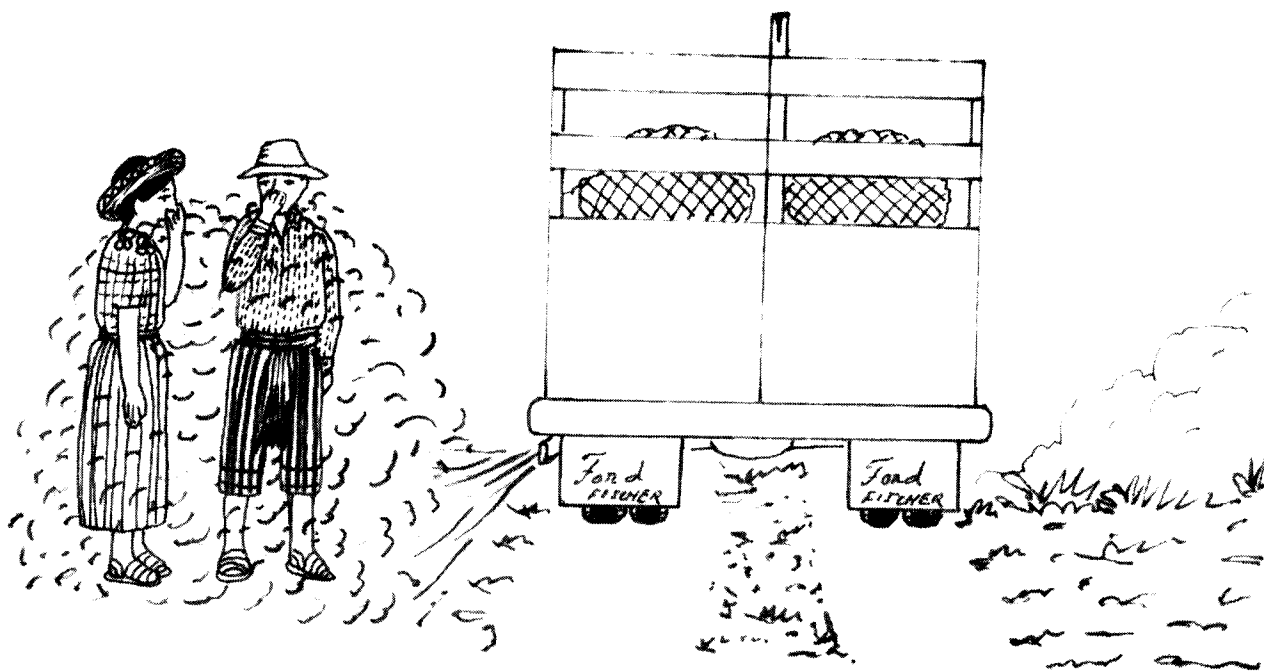
Ja toq k'o ruusiib' je'e taq ch'ijch' itzeel ruxulaa'.

K'in ruk'amoon to itzeel chi re ruxulaa' qab'aqiil.

Rumaal k'aari' k'atziineel chi ke konojeel winaq k'o keech'ijch'.

Chi nkinik'ooj k'in nkichomarisaaj je'e keech'ijch'.

Utz k'a qonojeel utz ruxulaa' juuyu' nk'eje' pa qab'aqiil.

Ja chi paam juunaa' opoon rixiin 2,020

Wi xtiqachajiiij ronojeel ja ruuwach uleew.

Aaa! nqaatij na, nqaatzu' na jeb'el achinaq chaqajaa' noqk'eje' na pa muuj pa xuk'uk'.

Neeqiil chikopaa, k'in qak'otisaaj qaak'u'x.

Jawi nawajo', qachajiiij kojsamaj k'a chi riiij chi ruchajixiik.

Ja chikopaa' nkeeto' ja ri aachi.

Ja taq chikopaa' qas to'ooj nkeeb'an chi ke ja winaqii'.

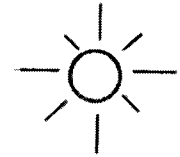
Rumaal wi utz ee k'iyinaq to wi', nkeeya' ruchoq'ob'al k'asalemaal.

Kani' chi ke wajkax nuuya' tii'ij k'in ruya'aal tz'uum, ak' nuuya' saqmoloo', ja k'a ti chii'j nuuya' q'uul chi ma katk'eje' chi ruuwach teew.

Qas utz qab'ana' chi ke, kegaloq'ooj ja taq chikopaa' rumaal ee to'oonelaa'.

Nim ruchojq'aaq' ja saq'iij

iUwww! qas nimalaj k'ateen k'ooli.

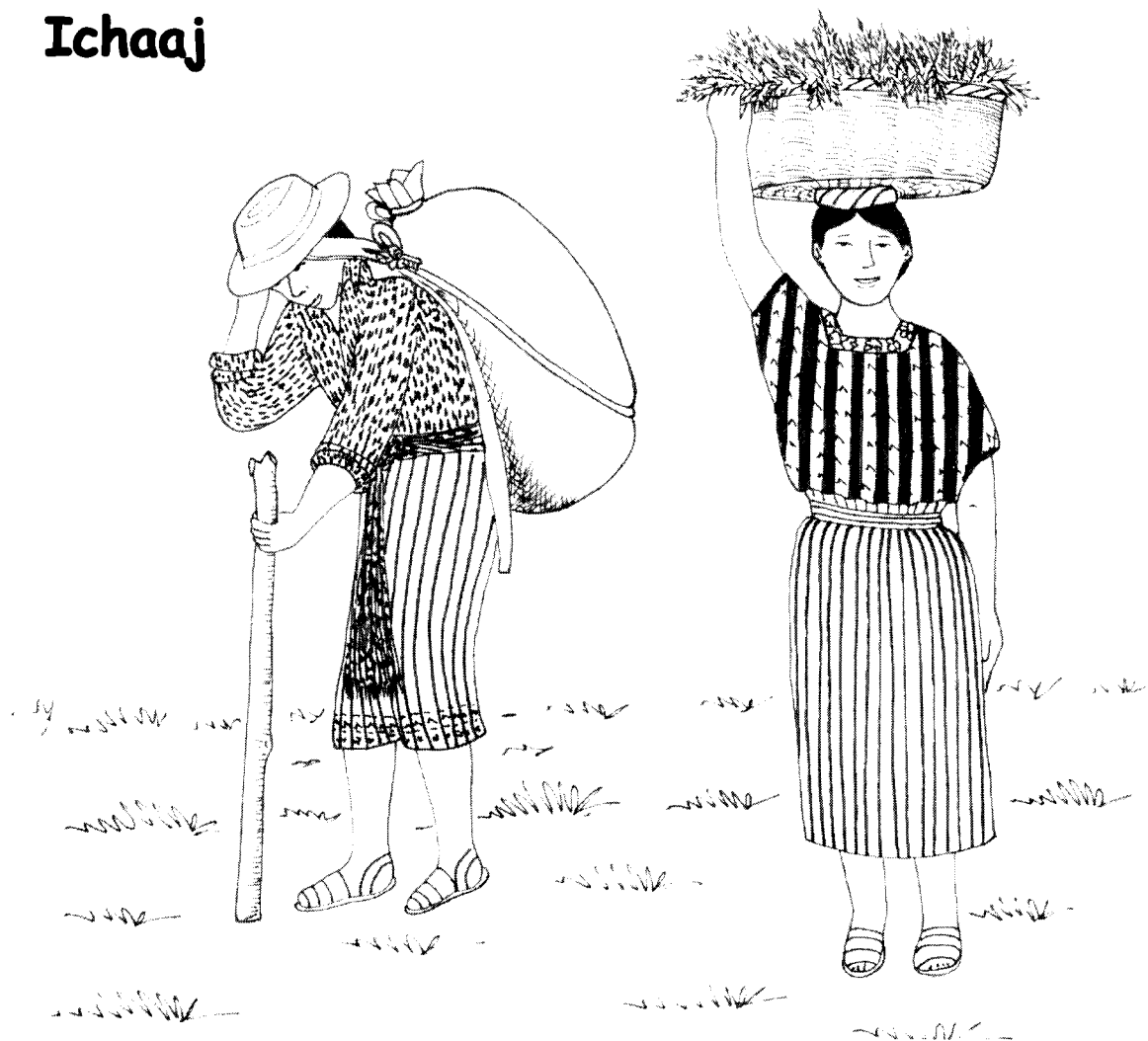
Aa Teeko, xk'axaaj chi re rutata' čnaq chi re k'o k'atan?

Ja k'a rutata' xuk'ulub'a' k'in xuub'iij: Rumaal majuun k'iij chik ta je'e taq chee'.

Wi keewa' xtuub'an ejqaal nkami ja ruuwach uleew.

Ichaaj

Ja wi ma xtuub'an chik ta jab' ma tiqatiij chik ichaaj.

Ma k'o chik ta k'a muuch', b'o'nsaq'ujl, ari'.

Ma k'o chik ta k'a b'oxnay, raqan tix ari'.

Toq k'aari xtuumaj k'iseem ja qab'aqiil rumaal chi ma k'o chik ta jab' nya'aani.

Chi qe ojoj qonojeel ja ri oq winaqii' k'o wi', ja wi nqaajo' na taq riikiil rixiin pa juuyu' taq'aaj.

Ch'uu' netajiini nkeek'is pa ya'

iCh'uu' xek'isi! iJee' suuuuuuuuuuu!

¿Naq ngaab'an k'aari' kaamiik? majuun xtiqaatij chik ta patiin ch'uu'.

Rajawaxiik kaamiik chi keqatika' je'e ch'uu'.

Qachomisaaj jun mookaaj kuk'iin q'atab'al taq tziij.

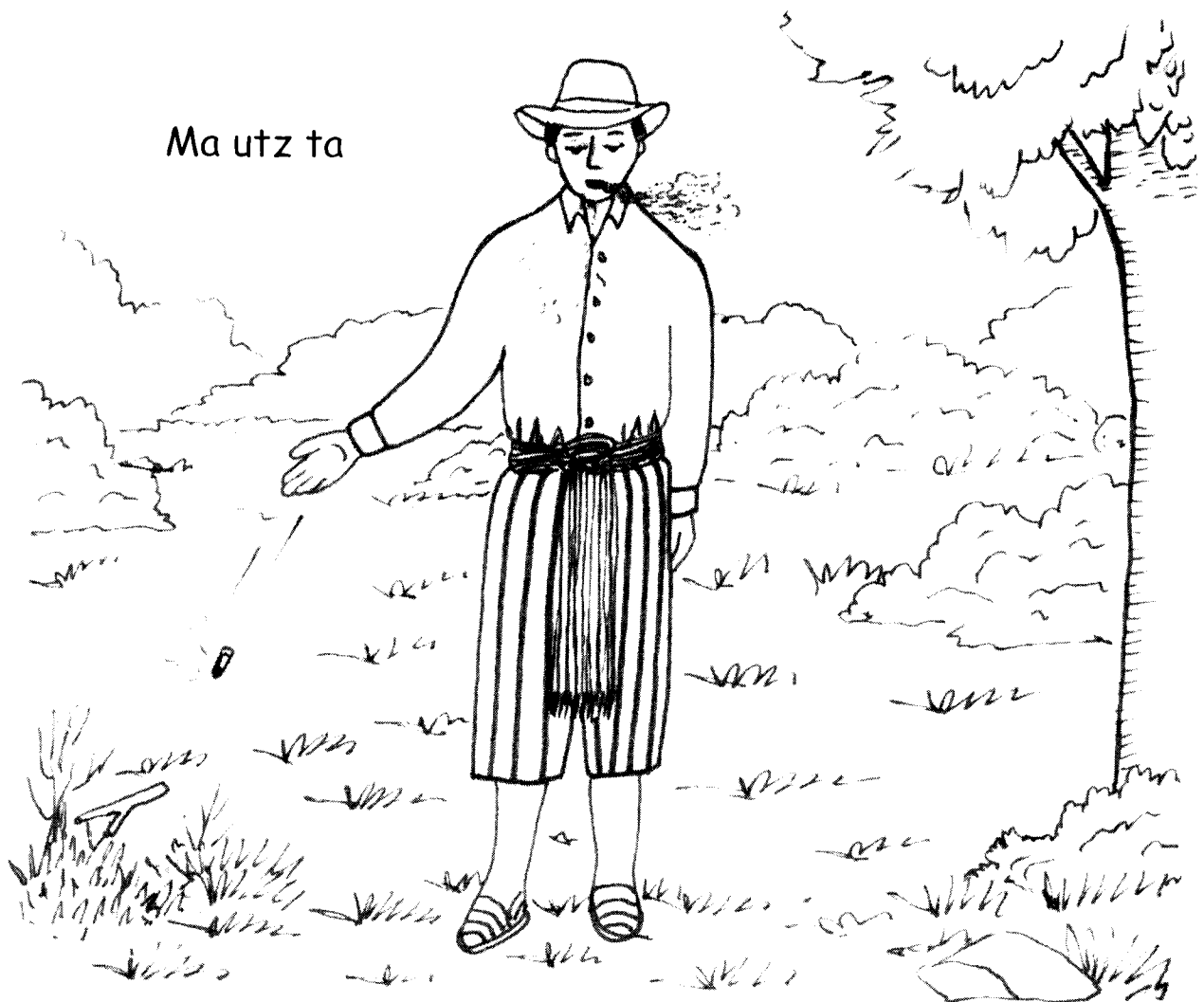
Ma tiqak'atanerisaaj ta ja ruuwach ueew

Ma tiqaachoj ta chee' taq kookoj ja k'a b'enaq pa ruk'ieem.

Ma tiqak'atisaaj ta ja chaqiiij chee', q'ayiis rixiin pa k'ich'elaaj.

Ma tiqach'aqiiij kaan ta rachaq siik' pa q'ayiis.

K'ooli xa rumaal ari' nuub'an nimaq taq k'ajtik.

B'oxooj q'aaq'

Wi naab'ox q'aaq', toq nk'achoji ja asamaaj tab'ana' jun utziil tachupu' k'a.

Ma taab'ox ta k'a q'aaq' k'o xa rumaal ari' nporox k'iche'laaj.

Qas qanimaaj k'a qaatziij, qab'ana' k'a utz chi re' k'iche'laaj.

Qaya'aa' kaan utzilaaj xuk'uk'ulaj ruuwach uleew chi ke qalk'uwaal rixiin chuwaaj kaab'iiij.

Ak'alaa' qatika' je'e chee'

iAk'alaa', ak'alaa', ak'alaa'! čnaq neeb'an k'a ixix pa taq jab'?
Ojoj nnuub'ij tijooneel rixiin pan ajtijaal chi qe'.
Kaamiik q'ij rixiin jab' k'o chi nb'eqatika' k'iiy je' chee'.
Utz k'a nqaato' ruuwach uleew k'in qak'asalemaal ojoj.

Qaatee' ruuwach uleew

¿Naq lawalo' qab'anoon chi re ja ruuwach uleew?

Ojoj oq winaqii', qata'oo' ja ruchojq'aaq' ja ruuwach uleew.

Qamuqu' q'ayiis pan uleew, naquun je'e ja k'ol aq'ayik chi riij.

Xa keeri' ngaab'an k'o utz taq naquun nuwachiiij ja ruuwach uleew.

Ak'alaa' keqachajii ja taq tz'ikin

iAk'alaa', ak'alaa' ma kekamisaaj ta je'e chikop!

Ja taq chikop ee b'anol taq b'iix ee ya'ol ki'kotemaal.

Toq at k'o pa chenooj nkelisaaj aab'iis awoq'eej.

Natkikot kumaal, xk'a rumaal ari' keqachajii
ja taq chikop.

Ja taa'

¿Taa' naq k'a nasamajiiq atat?

Ja k'a taa' xk'ulub'a' k'in keewa' xuub'iiq: inin jaawa' q'iiq
kenuutiik wo'k'al taq nuuchee'.

Chee' ja nk'atziin chi qe jaawa'
q'iiq, rumaal chi q'iiq q'iiq
nk'atziin qaasii'.

Chaqajaa' nk'atziin ruumuuj
qatijko'm.

Ja ti ixpeq

Wi xqaatz'et jun ti ixpeq ma ti qakamisaaj ta rumaal chi ari jaa' josq'ineel neruutij ja itzel taq us.

Ja k'aari' to'ooneel chi qe ojoj chi ma tiya'itaj itzel taq yob'ilaal pa qoochooch k'in pa qatinaamit.

Ja k'uch

Ee k'iy ja taq chikop chi paam ja ruuwach uleew.

Chi kijujuunaal k'o taq kisamaaj.

Ja k'uch josoq'ineel chi paam ja ruuwach uleew.

Ma kojruuya' pa ritzelaal k'in pa kichuwiil kaminaq taq chikoq.

Jaawa' xkojtaqiiij chi riiij ja k'atziineel chi nqaab'an chi re ja ri ruuwach uleew

Siwaan tinaamit, ma ruuyoon ta ja ri ak'aal nuub'an awa' ja juule' taq naaquun ri', rajawaxiik chi ne'ok tatixelaa', q'atab'al taq tziiij, ajtijaa', chi ruchajixiik, ruto'iik ja qak'asalemaal. Qach'ob'o' k'a jutziit, chi ja qak'asalemaal xa jun rub'anoom ruk'iin ja ruuwach uleew, chi qe ojoj k'o wi' kaamiik ja wi nqaajo' nqaqun ch'ajch'ojilaj ya', nqajiq'aaj xuk'uk'ulaj ruxulaa' juuyu'. Chaqajaa' quk'iin ojoj k'o wi', wi neqaajo' qalk'uwaal pa jun ch'ajch'ojilaal k'asalemaal rixiin kaamik rixiin chuwaag. ¿Naq naach'ob' k'a naab'an chi re ja k'asalemaal rixiin ruuwach uleew k'in kixiin awalk'uwaal, kaamiik?. Tach'ob'o' chi utz k'in tanuk'u' ja taq na'ooj ja ruk'amoon to k'ikotemaal chi paam awoochooch k'in pan atinaamit.

Qelisaaj ja ri itzel sib', itzel taq naquun ja k'o kamikaal nuuya' chi qe, qak'axa' qatika' jun ti chee' pa ruk'axeel.

Qab'ana' ch'it kola chi re ja ruchojq'aaq' ja q'iiij, qak'exa' ja nimak'atan kaamiik qatika' jun ti chee' pa ruk'axeel.

Wi keeri' xtiqaab'an xuk'uk'ulaj k'asalemaal ngakochiiij na k'in keeri' chi ke ee qalk'uwaal rixiin kaamiik rixiin chuwaag.

Maltiyoox.

Jaawad - 2019-01-01 10:00:00

Esta publicación fue impresa en los talleres
gráficos de Serviprensa S.A. en el mes de
noviembre de 2003. La edición consta de
1000 ejemplares en papel bond 80 gramos.

